

THE INFORMAL SECTOR IN TRANSITION: TAX EVASION
IN AN INSTITUTIONAL VACUUM, Klarita Gërkhani, 2001,
Tinberger Institut Sveučilišta u Amsterdamu, 244 str.

Prikaz*

Relativno malom broju istraživača neslužbenoga gospodarstva (NG-a) u zemljama u tranziciji (ZUT) pridružila se nedavno Klarita Gërkhani, koja je na Sveučilištu u Amsterdamu obranila doktorsku disertaciju o NG-u u Albaniji. Njezin doktorat kao knjigu s naslovom *The Informal Sector in Transition: Tax Evasion in an Institutional Vacuum*. (Neslužbeni sektor u tranziciji: porezna evazija u institucionalnom vakuumu) objavio je krajem 2001. godine Tinberger Institut Sveučilišta u Amsterdamu u svojoj seriji istraživačkih publikacija. Cilj autoričina istraživanja jest davanje doprinosa razumijevanju NG-a i spoznavanju razloga motiviranosti pojedinaca za sudjelovanje u njemu.

Djelo započinje kraćim uvodom u kojemu autorica upoznaje čitatelje sa složenim predmetom svog zanimanja. Iako je, naravno, i tada postojao, NG je bio uvelike zastupljen u znanstvenim istraživanjima i političkim raspravama nekadašnjih socijalističkih zemalja. Nestankom tadašnjega političkog sustava i urušavanjem njegovih institucija, kao i pojavom velikih gospodarskih problema, došlo je do nevjerojatnog bujanja svih oblika neslužbenoga i nezakonitog ponašanja, poput rada "na crno" i bez dozvole, izbjegavanja plaćanja poreza, krijumčarenja i sl. Tako je i NG postao predmet zanimanja ne samo sa stajališta njegova ekonomskog učinka, nego i povezanosti s (ne)postojanjem odgovarajućih institucionalnih odrednica društvenog razvoja.

Gërkhani u drugom poglavlju daje vrlo jasan pregled istraživanja NG-a u razvijenim i nerazvijenim zemljama te u državama u tranziciji. Pritom upozorava na institucionalne razlike koje određuju NG, kao i na važnost formalnih i neformalnih društvenih institucija. Podrobno se objašnjavaju svi problemi koji nastaju pri definiranju, mjerenju i određivanju značenja NG-a kao poluge i kočnice razvoja, te upućuje na njegove političke posljedice. Autorica ne razmatra samo ekonomske nego i socijalne, institucionalne i političke posljedice NG-a, posebice u tranzicijskim zemljama. Iako je NG, bez sumnje, bio i te kako važan u netržišnim gospodarstvima (vje-

---

* *Primljeno* (Received): 21. 1. 2002.

Prihvaćeno (Accepted): 15. 2. 2002.

rojatno i više nego u razvijenim zemljama), teško je jednoznačno odgovoriti koji su razlozi njegova zaboravljanja u znanstvenim i političkim istraživanjima. Dok se pojavljuju mišljenja da su nositelji vlasti stvarno vjerovali da je ono nebitno te da će posve nestati ostvarivanjem komunizma, postoje suprotna viđenja prema kojima su ih državne vlasti namjerno *previđjele* i prešutno dopuštale, svjesne njihove važnosti u ublažavanju siromaštva, sprječavanju socijalnog kaosa i podizanju praga tolerancije stanovništva prema djelovanju državnih vlasti i njihovim političkim odlukama.

Istraživanja NG-a u tranziciji ne znače samo razmatranje gospodarskih odrednica i razvojne sastavnice društva, već jednako tako spoznavanje ograničenja postojećih institucionalnih uvjeta i okruženja. Drugim riječima, za uspješno razumijevanje svih navedenih pojava u tranzicijskim zemljama potrebno je imati jasnu sliku o institucionalnim obilježjima društva i odnosu prema NG-u. U dvije skupine zemalja (razvijenima i onima u razvoju i tranziciji) postoji osjetno drugačiji odnos prema fenomenu NG-a. U razvijenim zemljama NG se nastoji uključiti u službeno gospodarstvo (SG), te ono može postati dodatni poticaj gospodarskom razvoju. U drugoj se skupini često (pogotovo u tranzicijskim zemljama u kojima to gospodarstvo ima važnu ulogu u preživljavanju stanovništva) zanemaruje ili ga se još češće nastoji zabraniti, ograničiti, nasilno ukinuti te stvoriti negativan stav države i javnosti prema njemu. Iako rasprostranjeni NG, bez sumnje, kratkoročno može ugroziti vladavinu prava i tehnološki razvoj gospodarstva, Gërxhani vjeruje da je dugoročno najpravičniji odnos prema NG-u njegova integracija u SG.

Autorica se u trećem poglavlju zanima za Albaniju, zemlju svog podrijetla, te pravi brojne usporedbe te tranzicijske države s visoko razvijenom Nizozemskom, u kojoj je pisala i obranila doktorat. Albanija je posebice zanimljiva jer je to nakon dugog razdoblja potpune izoliranosti posljednja europska zemlja koja je započela s otvaranjem i promjenama te političkim i gospodarskim povezivanjem s drugim zemljama. Ujedno, riječ je o vrlo siromašnoj zemlji, čija je i dotad nerazvijena institucionalna infrastruktura dodatno narušena tranzicijskim promjenama i posvećanim nezakonitim ponašanjem¹. Posljedice financijskog inženjeringa bile su vrlo nepovoljne za bankarski sustav, političku stabilnost i ukupne socijalne troškove koje su snosili prosječni Albanci. U takvom okruženju ne čudi važnost (zapravo prevladavanje) NG-a u današnjoj albanskoj stvarnosti te njegova velika rasprostranjenost u svim gospodarskim aktivnostima i društvenim slojevima.

Osim negativnih posljedica, NG ipak može imati i pozitivne učinke te se diljem zemlje, posebice u Tirani, pojavljuju mnogi ulični prodavači. Autorica to navodi kao dobar znak odlučnosti ljudi da se sami pobrinu za svoju sudbinu i materijalnu egzistenciju. Ujedno to znači i začetak poduzetništva koje bi se moglo proširiti i na druge gospodarske djelatnosti. Naravno, i neslužbena trgovina, kao i drugi oblici NG-a, uvjetuje smanjivanje javnih prihoda, iskrivljavanje statističkih podataka, netočne spoznaje vezane za monetarnu politiku i drugo, pa stoga treba biti vrlo oprezan pri procjeni koristi i šteta od NG-a.

---

¹ O problemima nastalim u Albaniji zbog financijskog inženjeringa piše Marta Muco u radu *Učinak neslužbenog financijskog sektora na albansku krizu 1996-1997. god.*, *Financijska praksa* 5-6/97.

U četvrtom poglavlju na temelju pokusnog istraživanja Gërkhani proučava odnos pojedinaca u Albaniji i Nizozemskoj prema poreznoj utaji. U ispitivanju su sudjelovale skupine učenika srednjih škola i studenata ekonomskih fakulteta u Tirani i Amsterdamu, te njihovi nastavnici. Unatoč različitim ograničenjima takvih *laboratorijskih* ispitivanja (ponajviše stoga što se ispitanici – svjesno ili nesvjesno – namjerno ponašaju onako kako bi ispitivači željeli, a i znaju da se *igraju*, odnosno ne mogu biti stvarno kažnjeni zbog utaje ili podcjenjivanja iznosa prijavljenog dohotka) jasno je dokazano da svi ispitanici u obje zemlje nastoje *iskoristiti* mogućnost neprijavlivanja dohotka. Razlike između zemalja i unutar pojedinih skupina očitovale su se samo s obzirom na izvršenje obveze plaćanja poreza. U istraživanju je pokazano da veći stupanj porezne evazije u Albaniji nije posljedica društvenih normi ili kulture već samo (ne)postojanja odgovarajućih institucija. Ispitivanje je također potvrdilo neke rezultate drugih prijašnjih istraživanja, poput smanjivanja spremnosti plaćanja poreza ako porezne stope rastu ili se smanjuje kazna, dok se pobija hipoteza o važnosti pružanja javnog dobra za voljnost plaćanja poreza. (Moram priznati da mi se to, najblaže rečeno, čini čudnim jer ne vjerujem u odgovarajuće pružanje kvalitetnog javnog dobra u Albaniji, te u spoznaje i dobru upoznatost nizozemskih srednjoškolaca i studenata o važnosti javnog dobra, porezima i ulozi države. Također, broj ispitanih nastavnika u obje zemlje bio je vrlo malen pa je upitna reprezentativnost dobivenih podataka. Bez obzira na navedeno, rezultati ispitivanja vrlo su zanimljivi, a kako je u knjizi sadržan upitnik i objašnjena metodologija, bilo bi vrlo jednostavno provesti slično ispitivanje i u drugim tranzicijskim zemljama).

Peto i šesto poglavlje posvećeni su opsežnom terenskom istraživanju o izbjegavanju poreza provedenome u Tirani. Najprije se u petom poglavlju detaljno objašnjava metodologija – kombinaciju pisanog upitnika i osobnog kontakta – te iznose neke druge važne pojedinosti samog ispitivanja koje se služilo pozitivnim iskustvima prethodnih istraživanja u drugim zemljama. Pritom se razmatra valjanost i pouzdanost postupaka primijenjenih u istraživanju, te se nastoji protumačiti reprezentativnost dobivenih rezultata. Istraživanje je provedeno na reprezentativnom uzorku od 1500 kućanstava u pet različitim četvrti Tirane. Ispitivač je donio upitnik, objasnio ga i sutradan u dogovoreno vrijeme pokupio. Stopa odgovora bila je gotovo 90%. Upitnik je omogućio stjecanje svih potrebnih spoznaja o dobno-spolnoj, obrazovnoj i kvalifikacijskoj strukturi kućanstva, vrsti posla kojom se bavi glava obitelji, (ne)postojanju člana obitelji koji radi u inozemstvu i pomaže obitelji u zemlji, te o još nekim ispitivanim odrednicama.

Šesto poglavlje iznosi rezultate tog terenskog istraživanja. Istraživano je izbjegavanje poreza na dohodak i na dobit, te doprinosa za mirovinsko i zdravstveno osiguranje, a utvrđivale su se i odrednice takvog ponašanja. Pokušalo se odgovoriti na dvije skupine povezanih pitanja: prvo, koji su odlučujući čimbenici u utaji poreza, i drugo, kako na evaziju utječu osobne spoznaje i iskustva ispitanika u vezi s oporezivanjem i korištenjem javnog dobra. Trećina ispitanika izjavila je da izbjegava plaćanje doprinosa, dvije su petine navele da ne plaćaju porez na dohodak u zakonskom iznosu, dok je više od polovice priznalo da ne plaća u potpunosti porez

na dobit. Statistički je utvrđena značajna povezanost između izbjegavanja plaćanja pojedinih oblika obveza. Samozaposlene žene manje izbjegavaju porez na dobit nego samozaposleni muškarci. Prema vrsti posla, zaposleni na neodređeno vrijeme u javnome i privatnom sektoru savjesnije plaćaju porez od uposlenih na određeno vrijeme i bez ugovora o radu. Iako se obično navodi da izbjegavanje poreza raste s iznosom raspoloživog dohotka, ovim je ispitivanjem utvrđeno kako slabije plaćeni češće izbjegavaju plaćanje svih promatranih oblika javnih prihoda. Stariji više izbjegavaju plaćanje poreza i doprinosa, a obrazovaniji manje. Osobe koje su nedavno doselile u Tiranu sklonije su izbjegavanju plaćanja poreza od onih koji tu žive nekoliko naraštaja.

Iznenaduje činjenica da su poslovni ljudi, ako su iskazali veće zadovoljstvo institucionalnim uvjetima i gospodarskim razvojem, spremniji su na veću utaju poreza. Ispitanice su u cjelini očitovale veće nezadovoljstvo postojećim institucijama, a imaju veći porezni moral od muškaraca. Osobe nižeg stupnja obrazovanja i članovi brojnijih kućanstava imale su lošiji stav o institucijama i niži porezni moral od obrazovanih i ispitanika iz manjih kućanstava. U cjelini, samozaposleni su skloniji utaji poreza od uposlenih, što se moglo očekivati jer je to njima lakše ostvariti. Na stav prema institucijama te, slijedom toga, na ispunjavanje porezne obveze neposredno utječu spol i obrazovna razina obveznika, veličina njegove obitelji, migracije (duljina stanovanja u Tirani) te postojanje ili nepostojanje člana obitelji koji živi u inozemstvu. Nespremnost plaćanja poreza pogotovo je visoka u osoba koje uočavaju veliku razliku između formalnih (ustavi, zakoni, sudske odluke) i neformalnih (običaji, navike, tradicija) društvenih institucija.

Autorica tako potvrđuje postavljenu hipotezu o važnosti institucija u (ne)spremnosti udovoljavanju poreznoj obvezi. Razlike koje se očituju između ispitanika u Albaniji i Nizozemskoj pokazuju da su one ponajviše uvjetovane razvije- nošću nizozemskih, odnosno zaostalim i nedovoljnim razvojem albanskih institucija. U tome je potrebno veću pozornost pridati značenju i djelovanju neformalnih institucija i njihovu poboljšanju, što zahtjeva više vremena i truda. Spoj eksperimentalnog pristupa i terenskog istraživanja bio je vrlo uspješan i koristan način stjecanja slike o odrednicama nevoljnost ispunjavanja porezne obveze. Za naše je čitatelje zanimljivo da Gërxhani dobro poznaje istraživanje NG-a u Republici Hrvatskoj što ga je 1996. godine proveo Institut za javne financije iz Zagreba, pa među ostalim cijenjenim svjetskim teoretičarima i analitičarima na više mjesta citira suradnike na tom projektu Marinu Kesner-Škreb, Voju Franičevića i Aleksandra Štulhofera. Ovo zanimljivo djelo trebalo bi biti uzor i drugim mladim ljudima u njihovu savjesnom odnosu prema istraživanju složenog svijeta poreza, javnog dobra i važnosti institucionalnog razvoja zemalja u tranziciji. Bilo bi više nego lijepo kada bi se slična istraživanja provela u drugim zemljama u tranziciji kako bi se dobiveni podaci mogli usporediti i steći što bolji uvid u stav poreznih obveznika kao odrednicu (ne)plaćanja poreza.

Predrag Bejaković